

חרם דרבנו גרשום - מקורות וטעמים

פתיחה

חלק א': טעמו של חרם דרבנו גרשום בראשונים ובאחרונים

א. מהר"ם פדובה: קושי בסיפוק צרכי האשה

ב. הר"ן: חשש לקטטה

ג. החת"ס: פתרון לבעיה שעורר האיסור על גירושין כפויים

ד. היעב"ץ: כניעה לחוקי הגויים

חלק ב': דרכים חדשות בהבנת טעמו של חרם דרבנו גרשום

א. איסור על ריבוי נשים למניעת ריבוי התשמיש

1. שתי נשים כגורם ליחסי אישות תכופים

2. יחסי אישות תכופים - סתירה לערכי הנישואין על פי הרמב"ם

3. שלילת ריבוי נשים למניעת ריבוי התשמיש

4. היחס לבעיות הקטטה והקושי בסיפוק צרכי האשה

ב. איסור על ריבוי נשים כשמירה על נאמנות הבעל לאשתו

סיכום

פתיחה

האהבה בטהרתה מתפשטת על הנפשות הכלולות ומוקפות מהנפש האוהבת. הנפש האוהבת היא לעולם גדולה וארוכה מהנפש האוהבה. **ויש שצריכה האהבה להתפשט במספר נפשות**, לפי הכללתה של הנפש האוהבת והקיפה. **וזהו רז של י"ח הנשים של המלך, והאלף אשר לשלמה, ובכלל אי הגבלת**

הנשים של התורה¹. הנשמה הגברית היא יותר מקיפה, ארוכה, רחבה ועמוקה מהנפש הגברית. ומילוא האהבה משתלם בהתכנסות פרטי ההכללה אל הכללות, בעוצם כח גבורתו. והדוגמא העליונה היא האהבה האלקית אל כל העולמים, כל המעשים, כל היצורים, האצולים, הברואים, וכל חפציהם, הכל יכול וכוללם יחד.

(הראי"ה קוק, שמונה קבצים, ח,נד)

מעטות הן התקנות אשר תוקנו במהלך הגלות וזכו לתפוצה והסכמה כה רבות כמו החרם דרבנו גרשום.

רבנו גרשום (ד' תשכ"ה – ד' ת"ת), ראש ישיבת מגנצא ומנהיג יהדות אשכנז, תיקן תקנות רבות, אשר המפורסמות ביניהן הן: א. שלא ישא אדם אשה על אשתו; ב. שלא יגרש אדם אשתו בעל כרחו; ג. שלא יקרא אדם כתב חברו בלא רשותו. תקנות אלו נקראו בשם: חרם דרבנו גרשום, או: איסור חדר"ג². במאמר זה נעסוק בתקנה שלא לשאת אשה נוספת על אשתו, וננסה לברר מדוע התנגד רבנו גרשום לנישואין ליותר מאשה אחת. מהותם של נישואים אלה, התפשטות האהבה לנפשות אהובות רבות, מבוארת בדברי הרב קוק המובאים לעיל³.

ראשונים ואחרונים רבים לאורך הדורות עמלו בחיפוש טעמים ומקורות לחרם דרבנו גרשום⁴, את המרכזיים והמפורסמים שבהם נביא בחלקו הראשון של המאמר. סדר הבאתם יהיה לוגי, ולא כרונולוגי, בכדי שיובנו טוב יותר על רקע המקורות והביאורים שנוסיף על דבריהם. חלק זה מבוסס על מקורות ורעיונות רבים השאובים משיעורו הכללי של מרן ראש הישיבה שליט"א, אשר עסק בנושא

¹ העמקה בעניין זה על דרך הסוד נמצאת בספר הדרושים לאר"י, ירושלים תשנ"ו, עמ' צג-צד.
² דיונים רבים התקיימו בין הפוסקים בנוגע למקומות ולתקופות בהם תקף חרם דרבנו גרשום, ועיין אנציקלופדיה תלמודית בערך 'חרם דרבנו גרשום', פרקים ג' ו-ד'.
³ סיפור מעניין המובא בספרו של הרב מ. להמן, 'מאור הגולה', מספר כי רגמ"ה עצמו נשא שתי נשים, ובעוד השנייה בגדה בו וכמעט שהביאה למותו, האשה הראשונה הצילה אותו בדרך פלאית.
⁴ קיימות השלכות הלכתיות רבות לשאלת טעמו של החרם, ולכן רבים מן המקורות שנביא לקמן יהיו ספרי שאלות ותשובות. בהשלכות עצמן נעסוק במאמר זה במידה מצומצמת ביותר. להרחבה ניתן לעיין באנציקלופדיה תלמודית בערך 'חרם דרבנו גרשום', פרק א'.

זה כחלק מלימוד מסכת קידושין. בחלק השני אנסה להציג שני טעמים מחודשים לחרם, וגם אותם אנסה לבסס על מקורות קדומים יותר.

חלק א: טעמו של חרם דרבנו גרשום בראשונים ובאחרונים

א. מהר"ם פדובה: קושי בסיפוק צרכי האשה

המקור המרכזי לסוגיית נישואין ליותר מאשה אחת מופיע בגמרא (יבמות סה ע"ב):

אמר רבי אמי: אף בזו - יוציא ויתן כתובה, שאני אומר: כל הנושא אשה על אשתו - יוציא ויתן כתובה. רבא אמר: נושא אדם כמה נשים על אשתו; והוא, דאית ליה למיזיינהי.

מקור נוסף באותה מסכת עוסק בנישואין לארבע נשים (מד ע"א):

ד' אין, טפי לא, כי היכי דנמטייה עונה בחדש.

(רש"י: עונה של ת"ח מערב שבת לערב שבת... דמטי לכל חדא עונה בחדש.) ניתן לראות בשני המקורות דלעיל, כי הנושא המרכזי והמטריד ביותר בריבוי נשים הוא הקושי של הבעל לספק את שארן, כסותן ועונתן. הפוסקים כולם פסקו כדעת רבא, שמותר לשאת שתי נשים אם יכול לפרנס אותן. יתכן שבזמנו של רגמ"ה הייתה סכנה שאדם ישא שתי נשים מתוך מחשבה שיכול לפרנס אותן, ולאחר מכן יורע מצבו הכלכלי ולא יוכל לעמוד בהתחייבויותיו. ראוי לציין כי בתקופתו של רגמ"ה היה בטחונם הכלכלי והפיזי של היהודים מעורער ביותר, ואולי לכן דווקא אז תוקנו תקנות אלו.

מהר"ם פדובה, מראשוני האחרונים (ה'רל"ג – ה'שכ"ה), כותב במפורש כדברינו אלה (שו"ת מהר"ם פדובה סימן יד):

...חששו וסקדו על בנות ישראל בהיותנו בגולה אשר ירבה לו נשים ויולד בנים הרבה לא יוכל להספיקן, כי אפילו לרבה דהלכתא כוותיה דאמר בפרק הבא על יבמתו נושא אדם כמה נשים הא מסיים והוא דאית ליה

למוזיינינה, ועל אלה חששו קדמונינו בהיותינו בגולה טרודים וכעניים וכל ממונינו על קרן הצבי...

אמנם מהר"ם פדובה הדגיש את הפן הכלכלי של התחייבויות הבעל לאשתו, אך התחייבויות אלו כוללות גם צדדים אחרים. הבעל מחוייב לדאוג ל"שארה כסותה ועונתה" של אשתו, והנישואין לשתי נשים עלולים לפגוע בכל אחד מהחיובים. בגמרא הנזכרת לעיל ראינו חשש דווקא לקיום מצוות העונה בנשים רבות, וייתכן שלשון מהר"ם, "לא יוכל להספיקן" כוללת גם את בעיית סיפוק העונה.

ב. ר"ז: משום קטטה

כִּי תִהְיֶינָה לְאִישׁ שְׁתֵּי נָשִׁים הָאֶחָת אֶהְוֶבָה וְהָאֶחָת שְׂנוּאָה וְיִלְדוּ לוֹ בָּנִים הָאֶהְוֶבָה וְהַשְּׂנוּאָה וְהָיָה הַבֶּן הַבְּכוֹר לַשְּׂנוּאָה:⁵

(דברים כא, טו)

הנצי"ב בפירושו העמק דבר על התורה (שם) מבאר:

לשניאה - ולא כתב 'לשנואה', אלא 'לשניאה'. משמע שאינה שנואה מצד עצמה אלא הראשונה השניאה על בעלה משום שבאה בגבולה...

אין ספק כי אחת מתופעות הלוואי הברורות והשכיחות ביותר במערכות פוליגמיות הינה היריבות, המתח והשנאה בין אשה לרעותה ובין הנשים לבעל.⁶ גם בית אברהם ובית יעקב לא נמלטו מהופעות שונות של מתח אשר נבע מטינה שנוצרה בלב אחת הנשים כלפי רעותה או כלפי בעלה.⁷ אזהרה ברוח זו ניתן לראות כבר בדבריו של רב לרב אסי (פסחים קיג ע"א):

⁵ הרצי"ה קוק זצ"ל רואה בפסוק זה את המקור המרכזי לחרם דרבנו גרשום (שיחות הרב צבי יהודה, ירושלים תשס"ה, עמ' 361): "אם התורה סידרה 'כי תהיין לאיש שתי נשים' יחד עם יפת תואר ובן סורר ומורה, סימן שזה לגנאי, ואז כבר יכול רבינו גרשום מאור הגולה לאסור".
⁶ אלו שני חששות אשר לא בהכרח מקבילים, ושניהם מופיעים בנפרד במקורות שניביא להלן. אמנם, סביר להניח שברוב המקרים קיים קשר בין יחסייהן הפנימיים של הנשים ויחסן אל הבעל.
⁷ יתכן שהסכסוך בין הגר ושרה נבע בעיקר מתוך התגאות השפחה על גבירתה, אך יסוד דומה קיים בכל פעם שאשה חדשה תופסת את מקומה של אשה ותיקה.

אמר ליה רב לרב אסי: לא תדור במתא דלא צניף בה סוסיא ולא נבח בה כלבא, ואל תדור בעיר דריש מתא אסיא, **ולא תנסיב תרתני, אי נסבת תרתני - נסיב תלת.**

(רש"י: ולא תינסב תרי - נשים, שמא תתיעצנה עליך רעה. נסיב תלת - שאם תתיעצנה, השלישית מגלה לך.)
אמנם אין בדברי רב שלילה מוחלטת של נישואין לנשים רבות אלא דווקא לשתיים⁸, אך ניתן לראות בדבריו רמזים לאווירה השולטת בבית בו שוכנות שתי נשים, אווירה של תכונות ויריבויות. עדות נוספת לקיומה של אווירה כזו ניתן למצוא גם בפירוש 'מדרש שמואל'⁹ למשנה במסכת אבות (ב,ז) בה נכתב כי "מרבה נשים מרבה כשפים":

כי הנשים כל אחת מתקנאת בירך חברתה (מגילה יג) ועושה לו כשפים כדי שיאהב אותה יותר מחברתה¹⁰.

דברים דומים בנוגע לחרם דרבנו גרשום ניתן לראות בדברי הר"ן בתשובה (שו"ת הר"ן סימן מח):

שמה חרם זה לא לתקנת נשים לבד נעשה אלא אף לתקנת האנשים כדי שלא יכניסו מריבה לתוך ביתם¹¹.

הר"ן מתמודד עם השיטה אשר הוצגה לעיל, העוסקת בסיפוק צרכיה של האשה, ומציע לראות בנישואין לשתי נשים בעיה מהותית בשל פגיעתם ביחסים בין בני המשפחה. שיטתו זו גורמת לו לפסוק שהחרם הינו עקרוני, כללי ומחייב גם במידה והאשה מסכימה להכניס את צרתה לביתה.

⁸ דברי רב מובאים בתוך סוגיה שעוסקת בסכנות המיסטיות שב"זוגות" מכל סוג שהוא, אך נראה, בעיקר מדברי רש"י, שאין זו הבעיה היחידה בשתי נשים אליבא דרב.

⁹ מדרש שמואל על מסכת אבות לרבינו שמואל די אוזידא זצ"ל מתלמידי האר"י ז"ל.

¹⁰ גם החיד"א בפירושו למשנה מבאר באופן דומה, והמדרש שמואל מוצא אסמכתא לדבריו בגזירה שווה בין הפסוק "וְלֹא שְׁתֵּי נָשִׁים" (שמואל א, א, ב) לפסוק "וְלֹא הָיָה כְּלִי מְנָת" (תהלים ז, יד).

¹¹ במרדכי (כתובות סימן רצא) מופיעים הדברים באופן קצר עוד יותר - "משום קטטה".

סביר להניח שהיריבות והקנאה בתוך המשפחה תיווצר גם על רקע הקושי של הבעל לספק באופן מלא את צרכיהן של שתי נשיו, כך שכל אשה תרגיש שהשנייה פוגעת בה ומפסידתה. ביטוי הלכתי מפורסם לקנאה זו מופיע במשנה (יבמות טו, ד):

הכל נאמנים להעידה חוץ מחמותה ובת חמותה וצרתה¹² ויבמתה ובת בעלה.

המשנה עוסקת ביכולת להעיד על מות בעלה של אשה ובכך להתיר לה להינשא לאחר. השנאה העצומה של אשה לצרתה עלולה לגרום לה להעיד עדות שקר ובכך לפסול ולאסור את הצרה מלהנשא שוב, ולכן פסולה הצרה מלהעיד. הגמרא שם (ק"ח ע"א) מגדירה את שנאתה של אשה לצרתה שנובעת מ"צערא דגופה", ורש"י במקום מבאר: תשמיש מונעת לה מבעלה.

כלומר, השנאה בין הצרות נובעת מהמקום אותו תופסת כל אחת מהן על חשבון חברתה במערכת היחסים עם הבעל, ובצרכים אותם הן מצפות לקבל ממנו. על פי דברינו ייתכן שקיים קשר של סיבה ותוצאה בין שתי הבעיות שראינו בחיי הנישואין לשתי נשים - כאשר הבעל לא מצליח לספק את צרכי נשיו בצורה מלאה, מתעוררות מריבות וקטטות בין אשה לרעותה על המעט אותו הבעל כן נותן. כמו כן, מצב של מחסור בשאר, כסות ועונה יוצר בהכרח גם כעסים בין הבעל ונשותיו¹³.

ג. חתם סופר: פתרון לבעיה שעוררה התקנה של איסור על גירושין כפויים

כתב החת"ס (שו"ת חתם סופר חלק ג (אבן העזר א) סימן א):

ולולי דמסתפינא לחדש דבר שלא הזכירו הגאונים הקדמונים הוה אמינא דר"ג הרי תיקן ב' תקנות, א' שלא לגרש בע"כ והיא עיקרית וכוללת ונתקבלה בכל מקום כמ"ש בתשובת הר"ן, ואידך שלא לישא ב' נשים ואותה לא נתפשטה כ"כ ואינה אלא משום קטטה ודלא מצי למיקם בספוקייהו וקילא טפי כמ"ש בד"מ. ונ"ל דהשניה תליא בראשונה - **אחר שגזר שלא לגרש בע"כ ולפעמים ע"כ שלא לרצונו ידור עם נחש בכפיפה אחת**, עי"ז ישא אשה על אשתו ויתרבו קטטות בבתי ישראל ועניות מחזירות על הפתחים דלא מצי למיקם בספוקייהו, נמצא תקנתו שלא לגרש

¹² עצם הכינוי "צרה" מעיד אולי על קיומם הטבעי של יחסים בעייתיים בין הנשים.

¹³ גם במשפחת יעקב ידוע לנו על מתיחות סביב נושאים אלו (עיין בראשית ל, יד-טז).

בע"כ קלקלה היא, ע"כ חזר ותיקן שלא לישא ב' נשים אבל אי הו"מ מגרש
בע"כ לא הוה גזור.

בפשט דברי החת"ס, הגורמים להטלת החרם דרבנו גרשום הינם הרעת היחסים בין
הבעל ונשותיו, "משום קטטה", וחוסר היכולת לזון ולפרנס את שתי הנשים, "דלא
מצי למיקם בספוקייהו". החת"ס מדגיש, וזה עיקר חידושו, שאיסור נשיאת שתי
נשים נוצר על רקע בעיות שגרמה התקנה שלא לגרש אשה בעל כרחה¹⁴. את היחס
בין התקנות ניתן להבין במספר דרכים (גם אם לא כולן הולמות יפה את לשונו של
החת"ס עצמו):

- א. האיסור על גירושין בעל כרחה של האשה גרם לתדירות גבוהה של
מקרי נישואין לשתי נשים. בעבר היו נישואין אלו נחלתם של בודדים
אשר חשו כי הם יכולים, כלכלית ונפשית, לחיות עם שתי נשים, למרות
שאינן זו דרך חיים אידיאלית. לאחר תקנתו הראשונה של רגמ"ה, הפכו
נישואין אלו לפתרון נפוץ ופופולרי לכל אדם שמאס באשתו הראשונה,
גם אם הוא חסר את היכולת להחזיקן ולכלכלן. כנגד התגברות
התופעה וזילותה יצא רבנו גרשום חוצץ בתקנתו השניה.
- ב. רגמ"ה התנגד לנישואין לשתי נשים כאשר האחת אהובה והאחת
שנואה. אין כל מניעה להקים בית עם שתי נשים כאשר היחסים בין כל
בני הבית מלאים אהבה ואחוה, אך נישואין לאשה שנייה עקב סרבנות
גט של הראשונה יוצרים בהכרח מתחים ומריבות ומביאים עד מהרה
לידי "קטטה".
- ג. היכולת לישא שתי נשים פוגעת מהותית בתקנה לא לגרש אשה בעל
כרחה. ההגיון שעומד מאחורי התקנה לא לגרש בעל כרחה הוא הרצון
"לגדור בפני הפריצים וההוללים המעוללים בנשותיהם שלא כראוי"¹⁵,
וכן "להשוות כח האשה לכח האיש"¹⁶. היכולת לשאת שתי נשים יוצרת
אפשרות "לעקוף" את התקנה ולשאת אשה נוספת בעוד האשה

¹⁴ ניתן היה עקרונית לצייר ציור הפוך - האיסור על נישואין לשתי נשים יכול לגרום לאנשים לגרש
את נשותיהם בעל כרחן בכדי לשאת אשה אחרת, ולהצריך תקנה נגד גירושין כפויים.

¹⁵ תשובת רשב"א המובאת במהרי"ק (סוף שורש קא).

הראשונה תישאר במצב של "עיון", מכיוון שבנוסף על כך שבעלה פרש ממנה אין היא יכולה להינשא לאיש אחר¹⁷.

לסיכום, החת"ס רואה את החרם בכללותו כדואג לסיפוק צרכי האשה ולמניעת קטטה. את התקנה נגד נישואין לשתי נשים הוא רואה כסיוע לתקנה נגד גירושין כפויים, ולא כעומדת בפני עצמה.

ד. יעב"ץ: כניעה לחוקי הגויים

היעב"ץ התנגד עקרונית לחרם דרבנו גרשום וראה בו תקנה זמנית ומקומית (שו"ת שאילת יעב"ץ חלק ב סימן טו):

מלבד שלא נתפשטה גזרתו בכל הארצות ולא נתקבלה בכל ישראל, כי בארצות המערב והמזרח לא חלה כלל רק במדינת אשכנז לבדה וזה מפני חמת המציק שאינן מתירין לאדם לקחת יותר משתי נשים שהוא אצלם לעוון אשת איש יחשב... אין אומה ראויה להרבות בנשים אלא האומה הקדושה. לפיכך התירה התורה אותן לאיש הישראלי מפני שאסרה לו הזנות והנאוף. וגם אשתו אסורה לו בימים רבים של נדה וזבה ולידה למען יוכל עמוד בהן לפיכך לא לחנם התירתן תורה. וגם כדי להרבות זרע ישראל ובדין שיאסרו האומות עליהן יותר מאחת שבלא"ה הם רבים וא"צ אלא לישב המדינה. **ומהראוי היה למנוע מלאסור ליהודי שתי נשים משום איסור דבחוקותיהם לא תלכו, רק משום שהוא בשב ואל תעשה וגם מחמת הסכנה ליהודים השוכנים בין הערלים כשנושאים שתי נשים, הוצרך רגמ"ה לגזור איסור זה שלא מן הדין.**

מדברי היעב"ץ עולה בבירור כי אין הוא רואה בחרם דרבנו גרשום ביטוי של רעיון רוחני, דתי או מוסרי, אלא רק כניעה מאולצת לחוקי הגויים. יתר על כן, היעב"ץ רואה בנישואין לשתי נשים תופעה חיובית ומבורכת, ומתוך כך מתיר אותה בכל מקום בו הגויים מאפשרים זאת. נדמה כי ניתן לחזק את דעתו של היעב"ץ אם

¹⁶ שו"ת הרא"ש, כלל מב סימן א.

¹⁷ חשש מעין זה מובא בשו"ת הרא"ש (מג,ז), לגבי אדם שנושא אשה על אשתו במקום אחר.

נתבונן על מעשי אבותינו. גם אברהם וגם יעקב נשאו להם יותר מאשה אחת, כאשר המניע המרכזי לכך היה הרצון בילדים, על רקע קושי של האשה הראשונה ללדת. לימוד כעין זה מובא גם בדברי התוספות (יבמות סד ע"א, ד"ה אע"פ):

ראוי ללמוד מכאן דאפי' את"ל בעלמא הנושא אשה על אשתו יוציא ויתן כתובה היכא דשהה עמה י' שנים שרי להכניס צרתה, כמו שמצינו באברהם, אולי ירחמו מן השמים ויזכה עדיין ליבנות ממנה כמו שלבסוף זכה אברהם משרה.

אמנם היעב"ץ לא צמצם את היתר הנישואין לשתי נשים רק למקרים כגון אלו, אך גם יעקב נשא את רחל על לאה ללא כל בעיה ביכולת הילודה של לאה. בכלל, ניתן לראות כי בתקופת התנ"ך לא נמנעו גדולי אומתנו, דוגמת דוד ושלמה, לישא יותר מאשה אחת. נראה כי קיים בסיס איתן לטענת היעב"ץ, הרואה בשלילתם של נשואין אלו דעה חדשה וחיצונית אשר הוחדרה ליהדות בידי אומות העולם.

חלק ב: דרכים חדשות בהבנת טעמו של חרם דרבנו גרשום

א. איסור על ריבוי נשים למניעת ריבוי התשמיש

בחלק זה ננסה לטעון כי בנוסף לטעמים אשר הובאו לעיל, חיי נישואין עם שתי נשים סותרים מהותית את הערכים המכוננים את חיי הנישואין ביהדות. טענתנו תהיה שמוסד הנישואין נועד למנוע מצב של תאוותנות וריבוי התשמיש, בעוד קיומם של חיי אישות עם שתי נשים בו זמנית יוצר במהותו מצב שכזה.

1. שתי נשים כגורם ליחסי אישות תכופים

הגמרא במסכת יבמות (מד ע"א) אשר הובאה לעיל, המליצה לא להתחתן עם יותר מארבע נשים כדי שבכל אחת מהנשים תתקיים מצוות עונה לכל הפחות אחת לחודש. הגמרא הניחה שמדובר בתלמיד חכם, אשר מקפיד על כך שעונתו תהיה רק אחת לשבת, ולכן כאשר ישנן ארבע נשים תתקיים מצוות העונה בכל אחת מהן אחת לארבע שבתות. אמנם, ניתן היה לראות זאת מזווית הפוכה - לו הנחנו שהבעל ישתדל לשמור דווקא על קיום מצוות העונה בכל אשה אחת לשבוע (כתוצאה מרצון

האשה, מנהג המקום או כל סיבה אחרת), כאשר יתחתן עם ארבע נשים יבוא להגביר את תדירות העונה, אף שההלכה אינה מחייבת זאת, ולקיימה ארבע פעמים בשבוע. מובן שאין בהצעת ניתוח חלופי, קושיה על הניתוח של הגמרא אשר התאים למקרה המסוים בו העמידה את המשנה. בכל אופן ניתן לראות שכבר בגמרא מופיעה שאלת תדירות העונה כבעיה היכולה לעלות בכיוונים שונים כאשר אדם נושא יותר מאשה אחת.

אמנם בשלב זה עוד לא הוכחה הטענה באופן מוחלט, שכן ייתכן שמספר הנשים לא ישפיע על תדירות העונה בשום מקרה, וגם אם כן, אין עדיין כל סיבה לחשוב שריבוי העונה יגרום להטלת איסור על נישואין לשתי נשים.

דברים מפורשים יותר ניתן למצוא במחלוקת הרמב"ם והראב"ד בדין שתי נשים לכהן גדול -

כתב הרמב"ם (אסורי ביאה יז, ג):

מצוות עשה על כהן גדול שישא בתולה... ואינו נושא שתי נשים לעולם כאחת שנאמר אשה אחת ולא שתיים.

מקורו של הרמב"ם ודרכו בביאורן של סוגיות שונות מעוררים תמיהות רבות, עליהן עמדו כבר נושאי הכלים במקום¹⁸, אך לעניינינו חשובה יותר השגתו של הראב"ד (שם):

כתב הראב"ד ז"ל, לא מתחורא זאת הסברא, שלא אמרו במסכת יומא אלא ביתו אמר רחמנא ולא ב' בתים, ואפשר שלא נאסר בב' נשים אלא ביו"כ שמה ימשוך ליבו אחריהן ויבא לידי טומאה. אבל הדעת נותנת כן שלא יצטרך לגרש ערב יו"כ אלא שאני מוצא וישא לו יהודע נשים שתיים ויולד בנים ובנות עכ"ל.

ניתן לראות שהראב"ד כותב, כשיקול הלכתי, שכאשר האדם נשוי לשתי נשים קיים סיכוי גבוה יותר שיימשך ליבו אחריהן, אך עם זאת אין הוא מוצא בשיקול זה טעם לפגם אלא ביום הכיפורים בו צריך הכהן הגדול לעבוד בטהרה. הרמב"ם לעומתו

¹⁸ אמנם בשו"ת שואל ומשיב (חלק ב סימן ו) מובאת דעה לפיה לא התכוון הרמב"ם לאסור על כהן גדול שתי נשים אלא אם נשא את שתייהן בבת אחת.

אוסר על כהן גדול את הנישואין לשתי נשים בכל ימות השנה, אך הוא לא מפרש את טעם האיסור, וניתן להבינו, לאור דברי הראב"ד, בשתי דרכים¹⁹:

א. סברה אותה דחה הראב"ד - כדי שלא יצטרך לגרש את אשתו בערב יום הכיפורים. מכיוון שמדובר בכהן, גירושין אלה יאסרו עליו את אשתו עולמית ולא רק יגרמו לו טרחה מיותרת, ועל כן אסרה התורה על הכהן לישא אשה "זמנית" כאשר הוא יודע מראש שבתוך שנה יאלץ לגרש אותה²⁰.

ב. סברת הראב"ד ביום הכיפורים - בעוד הראב"ד חושש לטומאת הכהן הגדול רק ביו"כ, ייתכן שהרמב"ם סובר שאין זה ראוי שהכהן הגדול יימצא תדיר במצב של טומאת אשה, אם מצד ההפרעה לתפקודו בעבודת המקדש ואם מצד עצם הבעילות התכופות יתר על המידה אשר לא הולמות את מעמדו הרוחני של נציג עם ישראל מול אלוהים²¹.

שני הטעמים הנזכרים לעיל מזכירים את שתי הגזירות אשר גזר רבנו גרשום, על גירושין כפויים ועל ריבוי נשים. ניתן להציע טעמים אחרים בדעת הרמב"ם, ויתכן שטעמיו שונים לחלוטין ואין קשר בינם לבין דברי הראב"ד²². אי לכך, נסתפק בכך שנלמד מתוך דברי הראב"ד שמצב של נישואין לשתי נשים מקדם ומרבה את כמות בעילותיו של הבעל, ויתכן שיש בכך טעם לפגם לדעת הרמב"ם.

¹⁹ אמנם הרמב"ם מנמק את פסיקתו בגזירת הכתוב, "אשה" - אחת ולא שתיים, אך המפרשים התקשו למצוא את המקור לדרשה זו (עיין בפירוש הרב קפאח שהאריך בזה), וגם הראב"ד בהשגתו התייחס ל"סברא" של הרמב"ם. לכן נראה שכאן, אפילו יותר מבמקומות אחרים, יש מקום לחפש טעם וסברה לדרשתו של הרמב"ם.

²⁰ וכן כתב בשו"ת שואל ומשיב (שם, הערה 18).

²¹ הבעייתיות שבבעילות תכופות דווקא באנשי קודש מופיעה אצל הרמב"ם גם בהלכות דעות (ה, ד): "ראוי לו לתלמיד חכם שינהיג עצמו בקדושה ולא יהא מצוי אצל אשתו כתרנגול". דברי הרמב"ם מתבססים על הגמרא בברכות (כב ע"א), ועיין בלחם משנה שם.

²² בשלהי סעיף 2 נציע להבין שהרמב"ם הגיע לפסיקתו דווקא מתוך שלילה מוחלטת של דברי הראב"ד.

2. יחסי אישות תכופים - סתירה לערכי הנישואין על פי הרמב"ם

הרמב"ם במורה נבוכים (ג,מט) מונה מספר טעמים לאיסור קדשה:

...למה שיש בכך מהפסד היחוסים, ויהיה הנולד ממנה זר לבני אדם, אינו מכיר לעצמו משפחה, ולא שום משפחה מכירה אותו, וזה מצב גרוע מאד בשבילו ובשביל יולדו.

וענין אחר גדול בטעם אסור הקדשה, והוא מניעת ריבוי התאוותנות בתשמיש ותדירותו, **כי בשנויי גופי הקדשות תתוסף התאוה**, לפי שאין התעוררות האדם לאשה אחת שכבר הורגל לה תמיד כהתעוררותו לגופים מתחדשים שונים בצורותיהם ומצביהם.

... כי אלו היתה הקדשה מותרת כי אז היו פונים לאשה אחת מספר גברים בזמן אחד ובהכרח יתקוטטו.

ובהמשך הפרק כתב-

אבל איסור העריות, **הרי הענין בכולן מכוון למיעוט התשמיש ותיעובו**, ולהסתפק ממנו במועט שבמועט²³.

נקודה אחת אותה ניתן לראות בפירוש בדברי הרמב"ם היא, שהרצון למעט את התשמיש הינו היסוד החשוב ביותר בדיני העריות²⁴. נקודה נוספת ממנה אפשר ללמוד לעניינינו, היא קביעתו של הרמב"ם ש"בשנויי גופי הקדשות תתוסף התאוה". ניתן להבין שהוא הדין גם ל"שנויי הנשים" ולא לקדשות דווקא. אמנם, הרמב"ם עצמו לא פסק בהלכותיו את חרם דרבנו גרשום²⁵, אף שלכאורה הוא עוסק במניעת "שנויים" המגבירים את התאוה. ננסה להציע שתי דרכים בכדי להבין מדוע לא עשה זאת.

²³ ייתכן שהרמב"ם לשיטתו (במורה נבוכים ב,לג), שמסכים עם אריסטו ש"חוש המשוש חרפה הוא לנו", אך ייתכן שגם החולקים על הרמב"ם (דוגמת הרמב"ן באיגרת הקדש פרק ב) ישללו ריבוי מוגזם של התשמיש.

²⁴ את הבעייתיות בריבוי התשמיש מסביר הרמב"ם בהלכות דעות (ד,יט) מבחינה רפואית ומסכם: "אמרו חכמי הרופאים אחד מאלף מת בשאר חלאים והאלף מרוב התשמיש". אמנם עיין בהערה הקודמת שם יש טעם אחר לדבר.

²⁵ עיין ברמב"ם (אישות יד,ג), שמתיר לשאת כמה נשים שירצה אם יכול לתת שארן כסותן ועונתן.

בטעם אותו הצענו לחרם דרבנו גרשום הנחנו שתי הנחות: א. ריבוי נשים מגביר את תאוות התשמיש. ב. ריבוי תאוות התשמיש הינו סיבה מספקת ליצירת איסור. הרמב"ם יכול לחלוק על כל אחת מהנחות:

יתכן שהרמב"ם סובר גם הוא שריבוי הנשים מגביר את התאוה, אלא שאין זה טעם מספיק לאסור נשיאת שתי נשים. כמו שלא נאסר עלינו במפורש ריבוי התשמיש, כך גם לא נאסר עלינו ריבוי הנשים. התורה אסרתנו על הקדשה והגדירה כיצד ניתן לישא אשה בהיתר, באופן שימנע ריבוי מוגזם של "תאוותנות התשמיש ותדירותו". מעבר לגבולות אלה לא אסרה התורה, וכל אדם צריך לבחור כיצד ינהל את חייו לאור ההגבלות הקיימות. הרמב"ם עצמו הביא שני טעמים נוספים לאיסור קדשה, אשר לא שייכים בשתי נשים, ואולי לכן אסר רק את הקדשה. אמנם בלשונו נראה ש"מיעוט התשמיש ותיעובו" הוא טעם מספיק בפני עצמו, וצריך לומר שקדשה הינה מקרה קיצוני וגרוע משתי נשים ועל כן היא אסורה עלינו.

יתכן שהרמב"ם סובר שריבוי תשמיש הינו סיבה מספקת לגזור ולאסור, אך הוא חולק על ההנחה הראשונה, שריבוי נשים מגביר את תאוות התשמיש. כך נוכל להבין באופן אחר את מחלוקתו עם הראב"ד לעיל. יתכן שהרמב"ם חולק על הניתוח של הראב"ד לאיסור שתי נשים לכהן גדול ביו"כ וסובר ששתי נשים לא גורמות להגברת תאוות התשמיש. לכן, על פי הרמב"ם, אין שום טעם לאסור נשואין לשתי נשים דווקא ביו"כ, ומתוך כך הוא מסיק שהאיסור כללי ומקיף יותר. גם את דברי הרמב"ם במו"נ אודות שני הגופים שמוסיף תאוה ניתן לפרש כמתייחסים לקדשות בלבד. הרמב"ם מנמק את הוספת התאוה בכך ש"אין התעוררות האדם לאשה אחת שכבר הורגל לה תמיד", וטעם זה קיים במידה פחותה הרבה יותר בשתי נשים קבועות אשר האדם הורגל בהן²⁶.

²⁶ החת"ס אשר הובא בחלק הקודם שיער שהאיסור על ריבוי נשים טפל לאיסור גירושין בעל כרחו של האשה. לפי הסברה שלמעלה ניתן לומר שגירושין תכופים יוצרים "התעוררות לגופים שונים" יותר מנישואין לשתי נשים, ולכן הגביל רבנו גרשום את הגירושין קודם שהגביל את הנישואין. (אמנם החת"ס עצמו הסביר את ה"דירוג" בין הגזירות באופן אחר, כמובא לעיל).

3. שלילת נישואין לשתני נשים בכדי למנוע בעילות תכופות

סיוע לדברינו ניתן למצוא ב"פרקי משה", פירושו של ר' משה אלמושנינו (ה'רע"ח - ה'ש"מ) על מסכת אבות (ב,ז):

אמר מרבה נשים מרבה כשפים, ירצה, **כי המרבה נשים כדי שיתענג בהם במשגל**, והוא לתכלית רע, הנה יפסד תכליתו מאליו, שהן עושות מכשפות באופן שלא יתענג עם שום אחת מהן, כי כל אחת מהן תשתדל להוציאו מן העולם, **ואם היה מסתפק בהכרחי מהן, היה מתענג כראוי והיה טוב לנפשו ולגופו.**

בדברי ה"פרקי משה" ניתן לראות את שתי הטענות אותן הצבנו - א. ריבוי הנשים יכול לגרום לריבוי התשמיש. ב. ריבוי התשמיש הוא תופעה שלילית בשלה יש להימנע מנישואין לשתני נשים. אמנם ה"פרקי משה" עוסק דווקא באדם "המרבה נשים כדי שיתענג בהם במשגל"²⁷, אך אין הכרח להגביל את דבריו דווקא לאדם שכזה, וגם במשנה נראה שמדובר בהנחיה כללית. לסיכום, ניתן לראות במספר מקומות בראשונים כי ריבוי נשים יכול לגרום לבעילות תכופות, וכן כי בעילות אלו הינן תופעה שלילית ביותר אשר בשלה יש להימנע מבעילות זנות ומנישואין לנשים רבות.

4. היחס לבעיות הקטטה והקושי בסיפוק צרכי האשה²⁸

כפי שראינו בגמרא במסכת יבמות, המובאת בתחילתו של חלק זה, קיים מתח בין התפתחותו העצמית של האדם כתלמיד חכם לדרישותיהן וצרכיהן של נשיו. הצורך להשקיע זמן ומאמץ בהשגת מזונות לבני הבית ובקיום מצוות העונה, עלול למנוע מן האדם את היכולת ללמוד תורה בהתמדה ולהגיע להתעלות רוחנית. כמו כן, לימוד התורה והשהייה מחוץ לבית יכולים לפגוע בעונתן של הנשים וביכולת לספק את מזונותיהן. באופן טבעי, מתח שכזה עלול לגרום לקטטות בין אשה לרעותה על

²⁷ ובאדם רגיל - א. ייתכן שריבוי נשים לא יגרום לריבוי התשמיש. ב. ייתכן שריבוי תשמיש מתוך קדושה ולשם שמים מותר, ונשלל רק תשמיש הנובע מרצון להתענג.

²⁸ בסוף פרק ג של החלק הקודם הראינו שהקושי בסיפוק צרכי הנשים גורם לקטטה ביניהן, כעת ננסה לטעון שקיים יחס דומה אך מורכב יותר בין בעיות אלו לבעיית ריבוי התשמיש של הבעל.

המזונות והעונה, וכן לעימות בין הבעל לנשותיו על נושאים אלו. ריבוי התשמיש, המזיק לרוחו וגופו של האדם, יכול להיתבע בתוקף על ידי הנשים הרבות אשר לקח לו. הדים לקונפליקט זה ניתן לראות בדברי הרמב"ם (איסורי ביאה כא,יא):

כל הממעט בתשמיש הרי זה משובח, והוא שלא יבטל עונה (אלא) מדעת אשתו.

גם אם האדם עצמו החליט להתגבר על יצריו ולמעט בתשמיש, התחייבויותיו לאשתו כובלות אותו לתדירות מסויימת של עונה, ומובן שהבעיה רק תחריף במצב של נישואין לשתי נשים.

ב. איסור על ריבוי נשים כשמירה על נאמנות הבעל לאשתו

הנביא מלאכי מוכיח בספרו את בני ישראל אשר נשאו נשים נכריות על נשותיהן הישראליות (מלאכי ב,יא-יד):

בְּגִדָה יְהוּדָה וְתוֹעֵבָה נַעֲשֶׂתָה בְּיִשְׂרָאֵל וּבִירוּשָׁלַם כִּי חָלַל יְהוּדָה קֹדֶשׁ ה' אֲשֶׁר אָהַב וּבָעַל בַּת אֵל נָכָר :

יְכַרֵת ה' לְאִישׁ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂנָה עַר וְעִנָּה מֵאֶהְלִי יַעֲקֹב וּמִגִּישׁ מִנְחָה לַה' צְבָאוֹת: פ'
וְזֹאת שְׁנִית תַּעֲשׂוּ כִסּוֹת דְּמַעַה אֶת מִזְבַּח ה' בְּכִי וְאֲנָקָה מֵאִין עוֹד פְּנוֹת אֵל הַמִּנְחָה וְלִקְחַת רְצוֹן מִיָּדְכֶם :

וְאִמְרַתֶם עַל מָה עַל כִּי ה' הָעֵיִד בִּינְדוּ וּבִין אֲשֶׁת נְעוּרֵיךְ אֲשֶׁר אֲתָה בְּגִדְתָה בָּהּ וְהִיא חִבְרְתָךְ וְאֲשֶׁת בְּרִיתְךָ :

באופן מפתיע במקצת, עצם הנישואין לנשים נכריות וההיטמעות בגוים אינם הצד הבולט בתוכחתו של מלאכי, אלא דווקא כאבן דמעותיהן של הנשים היהודיות. נישואין אלו מכונים בפי הנביא "בגידה באשת נעורים". לכאורה ניתן לראות בדבריו מקור מפורש וקדום ביותר לחרם דרבנו גרשום²⁹, אף שברור כי הנישואין לשתי נשים לא נאסרו בתקופתו. הרד"ק בפירושו (פסוק יד) מתייחס לבעיה זו:

²⁹ על הקשר האפשרי בין הפסוקים לחרם הצביע בפני הרב יעקב מדן.

אשת נעורים או אינה אשת נעורים ואתה נושא עליה **אשה אחרת נכרית זו היא בגידה גדולה, כי אם היתה ישראלית זהו מנהג העולם** לישא אשה על אשה ושיהיו לו נשים רבות, אם ירצה אבל לקחת נכרית זו היא רעה רבה שתראה לעיניה נכרית גברת כמוה או יותר ממנה ודין הוא שתבכנה עליכם נשותיכם.

הרד"ק מצמצם אמנם את הבעייתיות והבגידה שבלקחת ללקחת אשה נכרית בלבד, אך ברוב המפרשים לא קיים חילוק שכזה, וגם אם הוא נכון, לא נראה שיש בו בכדי למחוק ולפטור לחלוטין את בעיית הבגידה שבלקחת אשה שנייה, אלא רק לרככה מעט. עבורנו חשוב בעיקר מימד הבגידה שהודגש בנביא, אשר נראה שמבטא בעיה עצמית בלקחת האשה הזרה, ולא רק חשש שמא לא יספק את צרכי אשתו וכדומה.

מקור נוסף לבעייה זו של בגידה ניתן לראות בדברי התוספות. הגמרא במסכת יבמות (סא ע"ב) מביאה את דעת רבי אליעזר הסובר כי "פנוי הבא על הפנויה שלא לשם אישות - עשאה זונה". התוספות במקום (ד"ה פנוי) עומדים על המילה "פנוי" בה נקט רבי אליעזר:

לאו דוקא נקט פנוי דכל שכן נשוי **שמזנה על אשתו** דחשובה זונה.

טענתם המרכזית של התוספות, שלא לחלק בין פנוי הבא על הפנויה לנשוי העושה זאת, מובנת ביותר, שכן לא נראה שיש בביאתו של הנשוי פחות זנות מבזו של הפנוי. התוספות לא מסתפקים בכך, וטוענים לקיומה של חומרה יתירה בביאת הנשוי, ואף מגדירים את הבעל כ- "מזנה על אשתו". מכיוון שמדובר בביאה חד פעמית, ולא בלקחת אשה קבועה נוספת, נראה כי הטעם היחיד לראות בעייתיות במעשה זה הוא יסוד הבגידה הקיים בו, אותו ביטאו התוספות במילה "מזנה". המהר"ל מפראג (נתיבות עולם, נתיב האמונה, סוף פרק א) מתאר את ההבדל בין איש לאשה בשלו מותר האיש בנישואין לשתי נשים, בעוד האשה נאסרה בנישואין לשני אנשים:

ותדע עוד כי הזכר והנקבה הוא כנגד אמת ואמונה... **כי אמונת אשה לאיש יותר מן אמונת האיש לאשה** כי אמונת לשון נקבה ואמת הוא לשון זכר... ותבין זה כי האיש מותר באחרת ואין האשה מותרת באחר.

המהר"ל רואה בנישואין הכפולים פגם ב"אמונה", בנאמנות ובהשתייכות הבלעדית של כל אחד מבני הזוג לרעהו. בעוד האשה נאמנת לבעלה במובן המלא והשלם ביותר, אין הנאמנות חלק מהותי מזהותו של הבעל, אשר מייצג את ה"אמת" ולא את ה"אמונה". ננסה לטעון כי בשמה של נאמנות בלעדית זו, אשר נחשבת כיום בעיני רבים לאחד מערכי היסוד של הנישואין, תיקן רבנו גרשום את תקנתו. לכאורה יש בטענה זו סתירה לדברי המהר"ל אשר לא ראה צורך בנאמנות שכזו מצד הבעל. יתכן שהמהר"ל תיאר את מהותם של חוקי התורה המקוריים, ואילו רבנו גרשום בישיבתו שבמגנצא, לפני קרוב לאלף שנה, ראה את המהפך שחל במבנה המשפחה ובמעמדה של האשה, והבין שגם מהאיש נדרשת מידה רבה יותר של אמונה. עבר זמן רב מאז נהגו אנשים לקחת שתי נשים, "אחת לפריה ורבייה ואחת לתשמיש", כתיאורו של רש"י לעדה וצלה, שתי נשיו של למך, ואולי הגיעה השעה "לתקן להשוות כח האשה לכח האיש"³⁰. מאידך גיסא, יתכן שדווקא בטענה זו עולה באופן החריף ביותר ביקורתו של היעב"ץ על הכניעה לחוקות הגויים וההליכה אחר הנורמות המוסריות שלהם, ועדיין היא צריכה תלמוד.

סיכום

בחלק הראשון ראינו מספר טעמים בראשונים ובאחרונים לחרם דרבנו גרשום: ראינו את טעמו של מהר"מ פדובה אשר חשש לקושי שיתעורר בסיפוק מזונותיה, אותו הצענו להרחיב גם לעניין מצוות העונה אשר עלולה להיפגע. לאחר מכן ראינו את חששו של הר"ן לטיב היחסים שייווצרו בין הבעל ונשותיו, חשש אשר ניסינו לעגן בדברי רב בגמרא בפסחים (על פי פירוש רש"י שם). החתם סופר כתב את שתי הסברות הללו, אך הבין שהן גרמו ליצירת החרם אך ורק כתוצאה ממצוקה שנתעוררה בעקבות התקנה שאסרה גירושין בעל כרחה של האשה. לבסוף, ראינו את היעב"ץ אשר בניגוד לדעות הנ"ל לא ראה בעיה עקרונית בנישואין לשתי נשים, וכתב שהחרם הינו תוצאה של אילוץ מצד חוקי המדינה.

בחלק השני ראינו שנישואין לשתי נשים מוכרים בדברי הראב"ד, ואולי גם בדברי הרמב"ם, כגורם המעודד את ריבוי התשמיש. לאחר מכן ראינו כי מיעוט התשמיש

³⁰ כך תיאר הרא"ש (שו"ת הרא"ש, כלל מב סימן א) את מטרתו של רבנו גרשום בתקנתו נגד גירוש האשה בעל כרחה.

הינו יסוד דיני העריות אליבא דהרמב"ם. על רקע זה הצענו, בהסתמך על רבי משה אלמושנינו, להבין את חרם דרבנו גרשום כגדר נוספת בפני ריבוי מופרז של התשמיש, בנסיון להעמיק ולהטמיע באומה את עקרונות חיי המשפחה הישראליים, ולשמור על יציבותו הגופנית והרוחנית של הבעל היהודי. לבסוף, הצענו הבנה נוספת, לפיה לקיחת אשה נוספת הינה בגידה באשת הנעורים אותה נועד למנוע החרם דרבנו גרשום.

עם ישראל קיבל עליו את תקנותיו של רבנו גרשום, והן נחשבות בעינינו כתקנות יסוד לבניית התא המשפחתי. תחושה פשוטה היא שאין החרם נובע אך ורק מקשיים טכניים ונראה שהעניין עמוק יותר. הקשר הנפשי בין איש לאשה צריך להיות דווקא בין איש אחד לאשה אחת, ולא יכול להיווצר קשר נפשי כזה בין איש לשתי נשים (למרות דברי הרב קוק המובאים לעיל). תקנת רגמ"ה מבטאת למעשה את הדרישה לקשר עמוק בין איש לאשתו. קשר זה צריך להיות בנוי כך שאי אפשר לפגוע בו ע"י תוספת של אשה שתערער אותו. הדברים אותם העלינו על סיפוק צרכי האשה - שאר כסות ועונה, מבטאים למעשה את זה. סיפוק הצרכים דורש התפנות נפשית מלאה של הבעל לאשה זו על מנת ליצור קשר נפשי מלא. מעבר לבעיה בסיפוק הצרכים הטכניים, בקשר עם שתי נשים יש בעיה בצרכים המהותיים - בקשר העמוק בין איש לאשתו. גם בעיית הקטטה נובעת משטחיותו וחלקיותו של הקשר בין האיש לאשתו. ריבוי התשמיש, נוסף על הבעייתיות העצמית שבו, יכול להפוך את הקשר בין בני הזוג לנמוך וזול, לקשר שיחסי האישות עומדים במרכזו. פשוט אם כך מדוע לקיחת אשה שנייה נראית כבגידה, כפגיעה חסרת תקנה בקשר הנישואין.